

FTAMP 14.01.11

А.Т. Дағмалиева¹, Б.Д. Жұмақәева²
Suleyman Demirel University, Kaskelen, Kazakhstan

ҚАЗАҚ БАЛАЛАР ӘДЕБИЕТІНІҢ ТӘУЕЛСІЗДІК ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ИДЕЯЛЫҚ ДАМУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа. Мақалада тәуелсіздік жылдарындағы қазақ балалар әдебиеті туындағанының идеялық даму ерекшеліктері анықталады. Тарихи-әлеуметтік және батыс өркениетінің факторлары әсерінен балалар шығармашылығы және ондағы қаһармандар образының қаншалықты өзгеріске ұшырағандығы талданады. Сондай-ақ, өткен ғасырлардағы балалар әдебиеті мен заманауи шығармалардың идея тұрғысынан ұқсастықтары мен айырмашылықтары сараланады. Тәуелсіздік тұсындағы балалар әдебиетінің көрнекті өкілдерінің бірқатар елеулі туындыларына шолу жасалынып, идеялық мазмұны қарастырылады. Оның ішінде тәуелсіздіктің алғашқы жылдары мен соңғы онжылдықтың кейіпкерлерінің ойлауы, дамуы, армандауы мен қиялдарын да бір сарындас деп айтуға болмайды. Осылайша, 30 жылдың ішінде балалар қаһармандары бейнесі де заман ағынымен тез өзгерістерге ұшырап отырғандығы көрініс табады. Қорытындылай келе, соңғы 30-жылдықта қалыптасқан қазақ балалар әдебиетінің жалпы көрінісі адамгершілік-эстетикалық құндылықтарды дәріптей отыра, өзінің заманауилығымен, батылдығымен, еркіндігімен, жылдамдығымен сипатталған.

Түйін сөздер: қазақ әдебиеті, балалар әдебиеті, ХХІ ғасыр әдебиеті, балалар, жасөспірімдер, ертегі.

***

Аннотация. В статье раскрываются особенности идейного развития произведений казахской детской литературы за годы независимости. Анализируется, насколько под влиянием факторов историко-социальной и западной цивилизации изменилось детское творчество и образ героев в нем. Также дифференцируются сходства и различия между детской литературой прошлых веков и современными произведениями с точки зрения их идеи. Дается обзор и рассматривается идейное содержание ряда значительных произведений выдающихся представителей детской литературы в период независимости. Мышление, уровень развития, мечты и фантазии героев первых лет независимости и последнего десятилетия неодинаковы. Таким образом, за последние 30 лет образ детских героев стремительно менялся со временем. В заключение, общая картина казахской детской литературы, сложившаяся за последние 30 лет,

характеризовалась своей современностью, смелостью, свободой, быстротой, превознося нравственно-эстетические ценности.

Ключевые слова: казахская литература, детская литература, литература XXI века, дети, подростки, сказка.

***

Abstract. The article reveals the features of the ideological development of the works of Kazakh children's literature over the years of independence. The article analyzes how much children's creativity and the image of heroes in it have changed under the influence of factors of historical, social and Western civilization. The similarities and differences between children's literature of the past centuries and modern works from the point of view of their idea are also differentiated. An overview is given and the ideological content of a number of significant works of outstanding representatives of children's literature during the period of independence is considered. The thinking, level of development, dreams and fantasies of the heroes of the first years of independence and the last decade are not the same. Thus, over the past 30 years, the image of children's heroes has changed rapidly over time. In conclusion, the overall picture of Kazakh children's literature, which has developed over the past 30 years, was characterized by its modernity, courage, freedom, speed, extolling moral and aesthetic values.

Keywords: kazakh literature, children's literature, 21st century literature, kids, teenagers, tale.

Қазақ халқының көрнекті жазушысы Жүсіпбек Аймауытов айтпақшы, «Әдебиет – ұлттың жаны». Ал ұлтына шынайы жаны ашитын саналы ұрпақ тәрбиелеуде балаларға арналған көркем әдебиеттің маңызы зор. Әлемді енді ғана тани бастаған адам баласының өмірге деген көзқарасы мен талғамы да балалар әдебиетімен қалыптасады.

Жаңа ғасырдың балалары жаңаша ойлайды, талғамы да, талабы да өткен ғасыр балаларынан тым бөлек екені ешкімге құпия емес. 20-ғасырдағы Қожалар мен Қайроштардың образы бүгінгі балалардың көпшілігіне өзекті емес. Олардың арман-қиялдары мен қуаныш-қайғылары тәуелсіз елдің ұрпақтарына бейтаныс. Кеңестік дәуірде өмір сүрген жазушылар мен бүгінгі балалар мен жасөспірімдердің таным түйсігінде, құндылықтар түсінігінде, сөйлеу мәнерінде, т.с.с. көптеген қайшылықтар орын алуда. 70 - жылдардың 15 жасар жасөспірімі мен бүгінгі жасөспірімі – бір-бірімен тек физикалық ұқсастығы бар, екі бөлек тұлға. Олар екі түрлі нәрсені армандайды, үміт етеді, қорқыныштары мен жұбаныштары да әр қалай. Осы тұста орыс философы А. Грякаловтың мына бір тұжырымы ойымызға тура келеді: «Балалық шақ әрқашан шынайы, осы шақта ғана. Осы тұрғыдан алғанда, бір ұрпақтың балалық шағы бір баланың жеке өмірі сияқты дара және қайталанбайды».

Қазақстан Республикасы егемен ел атануымен балаларға арналған әдебиет өкілдеріне де толықтай дербестік келді. Ешқандай астарлы саясатты насихаттамайтын, ешкімге қарайламайтын, шынайы тәуелсіз көркем әдебиеттің майданына 2021 жылы 30 жыл толды. «Тәуелсіздік жылдарында басылып шыққан балаларға арналған туындылардың 4/3 бөлігі қазақ тілінде», - дейді ресми статистика.

Дегенмен де, бүгінгі қазақ балалар әдебиеті өзінің сын сағаттарын кешуде деген пікір қалыптасқан. Оның себебі - біршама. Солардың бірі - бүгінгі балалар – аса талғампаз. Шығарманың қарапайым тілде әрі тартымды жазылуынан бөлек, баланың назарын алғашқы 15 секундта ұстап қалмаса, ол шығарманы аяғына дейін оқуға шыдамайды.

Екіншіден, балалар ұзақ жазылған шығармаларды оқудан қашады. Жасөспірімдер көлемі 500 сөзден асатын әңгімелерге тосырқай қарайды. Өйткені олар қас-қағым сәтте өзгеріп кететін қарқынды заманда өмір сүруде. Бұл балалар әдебиетінен жаңа формалар мен форматтарды, тәсілдер мен технологияларды талап етеді. Егер мұны ескермесек, заман талабына жауап беріп, ұлттық балалар әдебиетін дамытпасақ, елдің ертен тізгінін ұстар жас ұрпақты бөтеннің торына тастап, орға жыққан болып шығамыз [1].

«Ақ желкен» балалар мен жасөспірімдер журналы редакторының орынбасары, ақын Асылан Тілеген 21-ғасыр балаларына арналған туындыларды жазудың бірқатар ерекшеліктеріне тоқталады.

Біріншіден, «балалар ересектерден әлдеқайда ақылды», - дейді ақын. Қолына қалам алмас бұрын автор ең алдымен өзіне «мұны бала оқи ма? баланы қалай қызықтыруға болады?» деп саралап алу керек. Сұрақтың жауабын таппаса, балалар әлеміне еніп, олармен сұхбаттасып, неге қызығатынын біліп алу керек. Жөн-ақ, себебі бүгінгі балалар кешегі ұрпақпен пара-пар деу жаңсақ пікір.

Екіншіден, «балаға өтірік айтпау керек». Бала кіршіксіз таза, өте нәзік әлемде өмір сүреді. Балаларға кез-келген шындықты көркемдеп, өзі сүйсініп оқитындай жазу қажет. Сіз жасырған шындық ашық ақпарат әлемінде бір күні ашылары хақ, сол сәтте баланың психологиясын құртып алуыңыз әбден мүмкін.

Үшіншіден, «балаға ақыл айтпау керек». Ақыл-кеңесті балаға бейсаналы түрде құя білу керек. Марат Қабанбаевтың бір сөзі бар еді: «Ақыл айтатын дидактиканы оқыған бала сақалы бар кішкентай данышпан болып шығады». Балаға ақыл айтпайтын, оны қызықтыратын туындылар керек.

Төртіншіден, «әр буын өз заманын жазуы керек». Балалар көркем әдебиетінде танымдық шығармалар, фантастика, мистика жанрлары жетіспейді. Қазіргі балалардың өміріндегі гаджеттерді (телефон, планшет, ютуб, т.б.), әртүрлі технологияларды (самокат, электромашиналар, т.б.) жатырқамай шығармаға енгізетін уақыт келді.

Өкінішке орай, расымен де, қазақ әдебиетінде фантастикалық, мистикалық әдебиеттер жоқтың қасы. Осы кемшіліктің орнын батыстық шығармалар толықтыруда. Соңғы жылдардағы өзгерістерді бақылап отырсақ, 21 - ғасырдағы балалар әдебиеті бұқаралық мәдениеттің бір саласына айналып бара жатқандай. Аталған құбылыс екі ғасыр тоғысында, бұқаралық санада «поп музыка», «антителлектуализм», «блогерлік тіл» т.б. қалыптасып жатқан кезеңде туындайды. Бұл нәрсе кітап сөрелеріне Джоан Роулингтің (Joanne Rowling) бестселлер туындысы «Гарри Поттердің» қазақша нұсқада келуімен сипатталады.

Қазақ балалар әдебиеті жеке жанр ретінде қалыптасып, даму жолында айтарлықтай идеялық өзгерістерге ұшырады. Шығарманы жазуға түрткі болған басты идея мен оған жүктелген міндеттері заман ағымымен өзгеріп отырды.

19-20 ғасыр балалар әдебиетінің кез-келгенін алып қарасақ, олардың әрқайсысы жас ерекшелігі бойынша нақты идеялық шекарасын сақтаған. Балалар шығармашылығы балалардың сауатын ашу, одан кейін моральдық құндылықтарды насихаттау, одан кейін баланың көңілін көтеру, содан барып нақты ғылымдардың негізін үйрету құралы ретінде көрінеді. Ал жасөспірім шақ кезеңін сипаттайтын балалар әдебиетінің басым бөлігі – балалар әлемін түсіну әрекетіне, ересектерден ерекшеленетін баланың өмірлік мәселелерін шешудің көмекшісіне айналды.

Кенестік балалар әдебиеті балаларға орасан зор тарихи-революциялық, азаматтық-патриоттық, еңбек және әскери маңызы бар мәліметтер береді, тұтас ел тарихындағы үлкенді-кішілі маңызы бар оқиғалардың мәнін ашады. Кішкентай оқырмандарына кеңес халқының бүгінде немен айналысып жатқанын, алдағы 5, 10 және 20 жылға қандай ауқымды жоспарлар белгілегенін қолжетімді түрде баяндап береді [3]. Әдетте, балалар әдебиеті үшін тақырыптар шеңбері шектеулі болды. Баланың психикасына ауыр тақырыптар қозғалмайтын.

Ал, 21 ғасырда бұл нақты сызылған шекара әлсіреп бара жатқан сияқты. Ересектер балалармен бұрын тыйым салынған көптеген мәселелер туралы ашық сөйлесе бастады. Қазіргі заман жазушылары өмір-өлім, соғыс, жаппай ашаршылық туралы жариялы түрде жазып жатыр. Мұндай «суық» сөздерді жаңа заман баласының психикасы қалыпты қабылдап жатқандығы таңқалдырады.

Бір мақала шеңберінде соңғы 30-жылдықта жарық көрген шығармалардың барлығына тоқталып, талдау жасау мүмкін емес. Сол себепті, осы бағыттың бүгінгі таңдағы жарқын өкілдеріне тоқталып өтсек.

Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында Қазақстан балалар әдебиеті Мұзафар Әлімбаев, Мұхтар Мағауин, Қадыр Мырзалиев, Бердібек Соқпақбаев, Саурбек Бақбергенов шығармашылығында кенестік дәуірдің тенденцияларына негізделі отырып, өзінің қайталанбас серпініне ие

болды. Егемен ел тұсында қалам тербеген жазушылар ретінде Баянғали Әлімжанов, Тілеуғазы Бейсембеков, Толымбек Әбдірайым, Маржан Ершу, Зира Наурызбаева, Лиля Калаус, Дария Джумагельдинова, Ольга Марк және т.б. атап өткен жөн.

Бүгінгі таңда балалар әдебиетімен салмақты түрде айналысып жүрген «Алматы кітап», «Атамұра», «Аруна», «Мектеп», «Фоллиант», «Балалар әдебиеті», «Балауса», «Кітап-Дәуір», «Шұғыла» баспа үйлерін атай аламыз.

Батыстық өркениет экспансиясы қазақ балалар әдебиетін айналып өткен жоқ. Қазақстандағы балалар әдебиеті өзгермелі әлемге байланысты қарқын алуда, батыстық өркениетпен үндестікте бола отырып қазақтың салт-дәстүрімен, әдет-ғұрпымен, мифологиясымен, географиясымен және менталитетімен байланысты балалар көркем әдебиеті дамып келеді. Мұндай шығармалар мен көркем образдарды кішкентай қазақ оқырмандарының қабылдауы әлдеқайда жеңіл болады.

Мәселен, балалар жазушысы Дәнеш Ахметұлының 2019 жылы жарыққа шыққан «Робот және алты асық» атты заманауи ертегілері жинағы өз атауынан – ақ кешегі мен бүгінгіні жалғаған шығармалар екендігін көрсетіп тұр.

«Робот және алты асық» ертегісін «қырық өтіріктің жаңа түрі» дейді автор. Ондағы кейіпкерлер – адам мен робот: олар көрші өмір сүріп жатыр, олардың балалары бас қосып, адам мен роботтан отбасы құрды, олардың балалары адам-роботтар. Олар басқаша қиялдайды, басқаша өтірік айтады. «Робот–қазақтардың ақылымен жер бетіндегі тіні тозып, діні құрып, тілі күрмеле бастаған қазақтар мекеніне барып, оларды елдікке, имандылыққа, татулыққа баулитын, Мәңгілік ел болуға үгіттейтін топ құрылды» деген сөйлемнен-ақ еліміздің бүгінгі мәселесі ашық көрсетіледі [4].

Дәнеш Ахметұлының «Айлы түнгі айқасындағы» Есен, Ержан, Ермектердің образы да бүгінгі балаларға бөтен емес. Олар бос уақытында балық аулап, жидек теруге бармайды. Олар шағын лабораторияда өнер табу ісімен айналысады. Әртүрлі техникалық модельдер, роботтар, жасанды ұшақтар құрастырады. Олар – өзіне не ұнайтынын, ұнамайтынын ашық айтады, ойларын еркін жеткізе біледі, мәселені шешу жолдарын ақылдасады. Себебі, олар – тәуелсіз елде туылып, өсіп келе жатқан ұрпақтардың прототипі. Олар – жан-жақты әрі еркін ойлайды, капитализмнің де ықпалы бар сияқты, реалист, өзінің бас пайдасын да ойлап тұрады және оларды қоғам критикалық ойлауға үйретіп жатыр.

«XXI ғасыр басындағы үздік 20 прозалық туынды» тізіміне енген Ақберен Елгезектің «Болмаған балалық шақ» прозасын кейбіреулер балалар әдебиеті десе, енді бір оқырмандар ересектерге арналған туынды санатына қосады. Автор кітапқа өзінің балалық шағындағы қызықты әрі қайғылы оқиғаны бүкпесіз жеткізген. Ауыл хикаяларын баяндаған

шығармадағы бала образын қарайықшы. Кеңестік өкіметтің құлап, жаңа егемен ел болар күннің алдында тұрған тұстағы балалар қандай болды? «...Ол төрт жасында алғаш рет ажал деген сұмның бар екенін біледі. Өлім өзінің досындай болған мүгедек ағасы Данышпанды алып кетеді. Бала Ақберен қазалы топтың бір шетінде тұрып «Енді маған суретті кім салып береді?» - деп көзіне жас алады». Аңғал, қиялы шексіз, ұяң әрі ұялшақ, ауыр тағдыр, ішкі жалғыздық. Заман қандай, сәйкесінше, образдар да солай. Бар ойы, армандары, қорқыныштары баланың өзіне ғана мәлім. Оны жүрегінде сақтайды, ашып айтуға қысылады.

Осы қатарға өз заманының балалық шағын сипаттайтын жазушы, «Серпер» жастар сыйлығының иегері Аягүл Мантайдың бірқатар әңгімелерін де қоюға болады. Бейқам бала өмірі тәуелсіздіктің алғашқы жылдарындағы қиындықтармен астасып беріледі. «Томпақ» әңгімесіндегі мына үзіндіні алсақ: «Сабақтан қарным ашып келген. Бауырларым кәріс әжейден қарызға алған бес жұмыртқаны қуырып жеп, маған түк қалдырмапты... Сары май жоқ. Құр қатқан қара нанды сарымсақпен жеп едім, аш қарынға жұбаныш болмады... Ет дегенді ұмытып қалғанбыз». Бір оқығанда тілі жеңіл, балалық шақтың ыстық естеліктері болып көрінген оқиғаның астары терен әрі мұңды.

Ел тәуелсіздігінің 30 жылдығымен тұспа-тұс келген «Балалар әдебиетін қолдау» жылының қарсаңында белгілі ақын Маржан Ершудың «Кітапхана педагогикасы: Ертегітерапия» атты кітабы оқырманға жол тартты. Автордың сөзінше: «Ертегітерапия – халық ауыз әдебиеті үлгілерімен үндесіп, фантазиялармен байытылған шығармашылық әдіс». Бүгінде ертегітерапия Батыс елдерінде, Ресей мектептерінің іс-тәжірибелерінде методикалық әрі шығармашылық әдіс ретінде кеңінен қолданылуда [5].

Көпшілік оқырманға танымал «Тауға саяхат» әңгіме-хикаятының авторы Мейіржан Жылқыбай бүгінгінің балаларын «кішкентай ересектер» деп санайды. Осы арқылы жоғарыда айтқан ойымызды - қазіргі ұрпақтардың сана-сезімі, дүниетанымы, талаптары біз ойлағаннан әлдеқайда тереңірек екенін тағы да дәлелдейміз. Ия, «кішкентай ересектерді» қинап оқыта алмайтынын түсінген заманауи жазушылар аз да болса, оқырманға өтімді туындыларымен қуантуда. Автордың жоғарыда аталған қаламалды жинағы 2008 жылы Дулат Исабековтің алғысөзімен жарық көріп, кішкентай оқырмандарын тез арада баурап алды.

Бұл шығармашылықтың талғампаз оқырмандардың таңдауына айналуына бірден – бір себеп - Мейіржан Жылқыбайдың айтуынша, кез келген бала кітаптағы суреттерге қарап, әңгіменің сюжетін, автордың ойын түсіне алады, ол үшін белгілі бір тілді білуі де қажет емес Яғни, автор кітапты аниме жанрына ұқсатып жазғандай, «оқып отырып, мультфильм көргендей болдым» деген еді Дулат Исабеков [6].

Бүгінгі таңда балаларға арнап үш тілде шығармалар жазып жүрген жазушы Жан Аманин ертегілеріндегі кейіпкерлерді өз заманының қаһармандары етіп, рухани-адамгершілік тәрбиені насихаттайды. «Даниялдың ғажайып әлемінде» 21-ғасыр балаларының арман-мақсаттарын басты кейіпкердің бойында ұштастырса, «Алуан түсті балықтар және Дария» ертегісі адамгершілік құндылықтарды насихаттайды. «Қызыл бәткененің бастан кешкендері» атты ертегісі несіне өкпелеген аяқ киімнің үйден қашып кетуімен шытырман қызыққа толы оқиғалармен баяндалады.

Бүгінгі балалар әдебиетінің жарқын өкілі ретінде жазушы Нұрдәулет Ақышты атауға болады. Балалар мен жасөспірімдерге арналған «Жұмбақ іздер», «Момақан қыз», «Қиырдан келген көгершін» атты туындылар жинағы қазақ тілді оқырмандарға жақсы таныс. Автор шығармашылығының ерекшелігі сонда – балалардың жас және ақыл-ой ерекшелігін түйсіне отырып, олардың жанына жақын өмірлік оқиғаларды тәрбиелік мәнімен қабаттастыра шебер әрі тартымды суреттейді. «Н. Ақыштың балаларға бағытталған туындысының көбі кеңестік уақытта жазылса да, ой желісі, көтерген мәселесі, өзектілігі әлі ескірген емес. Құндылығын жоймаған әңгіме-хикаяттар бүгінгі күннің жас оқырманына да қызмет етіп, оның рухани қажеттілігін өтейді деген ойдамыз», - деген пікірде әдебиеттанушы Әлібек Байбол [7].

Сонымен, соңғы 30-жылдықта қалыптасқан қазақ балалар әдебиетінің жалпы көрінісі қандай? Тәуелсіз Қазақстанның балалар көркем әдебиеті - қазақ халық ауыз әдебиеті мен кеңестік классикалық балалар әдебиетінен мұраға қалған адамгершілік-эстетикалық құндылықтарды сақтай отырып, жас ұрпақты адамгершілік пен идеялық тұрғыдан тәрбиелейді, әдеби талғамды қалыптастырудың, өмірлік тәжірибені байытудың көзі, жастардың эмоционалды және эстетикалық мәдениетін арттырады, өзін-өзі тәрбиелеуге ықпал етеді. Ең бастысы, «ақпараттар заманында» баланы өз білімін өз бетінше толықтыра білуге, ғылыми және саяси ақпараттың жылдам ағымында бағдарлай білуге дағдыландыра отырып, ұлттық, рухани, адамгершілік құндылықтарды бойына сіңіруді ұмытпау аса маңызды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- 1 Біржан Ахмер, Балалар әдебиетінің бүгінгі бейнесі. 2018. URL: <https://adebiportal.kz/kz/news/view/20094>
- 2 Қызғалдақ Бейсенқұлова, Аслан Тілеген: Балалар ересектерден әлдеқайда ақылды. 2020. URL: <https://massaget.kz/layfstayl/debiet/63798/>

- 3 Нугыбаева Г., Детская литература Казахстана 1970-80-ых годов (развитие, нравственная проблематика, язык): диссертация кандидата филологических наук. Алма-Ата, 1984.
- 4 Ахметұлы Д. Робот және алты асық (заманауи ертегілер). Алматы, 2019. - 48 б.
- 5 Наргиза Аршидин, Балаларға пайдалы 5 кітап: Бағдат Мәжитов нұсқасы. 2020. URL: <https://baribar.kz/124641/balalargha-pajdaly-5-kitap-baghdad-mazhitov-nusqasy/>
- 6 Әлібек Байбол, Балалар әдебиеті және Нұрдәулет Ақыш. 2020. URL: <https://malim.kz/9989>